

KULT MARIJE U SOLINU I SPLITU (IV—XI ST.) U SVJETLU ARHEOLOŠKE EVIDENCIJE

Nenad CAMBI

Salona, glavni grad antičke provincije Dalmacije, bio je u doba potpune afirmacije kršćanstva i vjerski centar čitave te velike regije. Salonitanski su biskupi, naime, po svoj prilici već u V st. dobili metropolitansku čast u Dalmaciji.¹ Arheološka istraživanja koja su se vršila u toku posljednjih 150 godina u Salonj pobudila su veliku pažnju svjetske naučne javnosti na izuzetne ostatke iz starokršćanskog perioda. Prema brojnim svjedočanstvima, može se zaključiti da su u Salonj u žarištu kršćanskog kulta bili Krist i salonitanski mučenici.² Saznanja o kultu Krista i mučenika potječu iz veoma bogate epigrafičke evidencije, te velikog broja kulturnih mjesta. Skulptura i drugi popratni nalazi figuralnog karaktera, naprotiv, nisu osobito brojni, a ukoliko i postoje tada su uglavnom simboličkog, a ne realističkog značaja.³

O kultu Marije u to doba postoje, na žalost, samo vrlo škrti podaci. Sve što se o tome znade oslanja se tek na posredne, a ponekad čak i na nedovoljno sigurne izvore. Budući da se problematici štovanja Marije u Dalmaciji do sada nije poklanjala osobita pažnja, iskoristio bih ovu prigodu da se pozabavim svjedočanstvima arheološkog karaktera koji ukazuju na njen kult, i to najprije u starokršćanskoj Salonj, zatim starohrvatskom Solinu, i konačno u ranosrednjevjekovnom Splitu koji je baštinio salonitanske vjerske tradicije.⁴

1 Prema pismu pape Zosima iz 418. godine salonitanskom biskupu Esihiju moglo bi se zaključiti da je u to doba on već metropolit crkvene provincije Dalmacije. Usporedi Farlati, *Illyricum Sacrum*, II, str. 76 i 78. M. Abramić, *Forschungen in Salona*, I, Wien 1917, str. 8 (predgovor) navodi da je biskup Ezihije postao metropolit već 414. godine.

2 E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 11.

3 O tom pitanju održao sam referat na međunarodnom skupu »Disputationes Salonitanae« koji je održan u povodu proslave 150-te godišnjice Arheološkog muzeja u Splitu pod naslovom »Krist na starokršćanskim spomenicima iz srednje Dalmacije«.

4 O kultu Marije uglavnom s povijesnog aspekta pisao je S. Sakač, *Le culte marial en Croatie — Dalmatie médiévale (640—1090)*, u *Maria, Etudes sur la Sainte Vierge sous la direction d'Hubert du Manoir S. J., T. V.*, Paris 1958.

A) STAROKRŠĆANSKI PERIOD U SALONI

1) Sarkofag Dobrog pastira (Arheološki muzej u Splitu)

Pred otprilike nešto više od stotinu godina pronađen je u starokršćanskoj grobišnoj bazilici na Manastirinama u Saloni veliki sarkofag od prokoneškog mramora u kojem je na prednjoj strani u centralnoj edikuli bio prikazan Dobar pastir. Taj sarkofag je kasnije, pa sve do današnjih dana, ostao u žarištu naučnog istraživanja. S lijeve strane prikaza Dobrog pastira ispod luka kojeg podržavaju dva stupa isklesana je žena odjevena u pallu, prebačenu i preko glave, u stavu koji je karakterističan za antički tip ženske statue tzv. *Velike Herkulanke*.⁵ U lijevoj ruci privijeno uz grudi žena drži malo dijete, koje jedino tu skulpturu razlikuje od spomenutoga statuarnog tipa. S desne pak strane centralnog polja prikazan je muškarac, odjeven u palij, sa svitkom u ruci, a pored njegove noge nalazi se čitav svežanj svitaka. I muškarac i žena okruženi su razmjerno velikom grupom odraslih ljudi, žena i djece koji su svi prikazani u znatno manjem mjerilu. Već je davno utvrđeno da prikazi na tom sarkofagu u svojoj cjelini nemaju paralela u dosad poznatom figuralnom repertoaru starokršćanske umjetnosti. Sasvim je razumljivo, stoga, da je često dolazilo do vrlo različitih pretpostavki kod objašnjavanja smisla reljefa na tom sarkofagu. Neki istraživači sumnjali su, pa čak i negirali kršćanski karakter sarkofaga.⁶ Drugi pak, koji nisu postavljali dilemu kršćanski ili poganski, razdvojili su se pretežno u dvije grupe. Jedni su smatrali da su muškarac i žena s lijeve i desne strane Dobrog pastira pokojnici, tj. preminuli bračni par⁷ dok su drugi držali da je žena personifikacija *Ecclesije ili Marija*, a muškarac Krist filozof i pedagog.⁸ Iz gore navedenog jasno je da do konačnog rješenja problema interpretacije likova na tom sarkofagu još nije došlo pa ću, stoga, i ja pokušati dati prilog diskusiji koja traje, evo, već preko stotinu godina.

⁵ M. Bieber, *The Copies of the Herculaneum Women*, Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 106, No. 2, April 1962, str. 131. Ona navodi prikaz žene na ovom salonitskom sarkofagu kao primjer kršćanske varijante neznatno modificiranog tipa statue Velike Herkulanke.

⁶ Prvu sumnju izrazio je već davno A. Durand, *Le sarcophage de Salone. Le Bon Pasteur a-t-il été représenté sur des tombeaux dans antiquité profane?* Mémoires de la Société archéologique d'Eure et Loire VI, 1875, str. 172. Nedavno je pak Th. Klausner, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Christlichen Kunst*, Jahrb. f. Ant. u. Christ, V, 1962, str. 118 i dalje odlučno odbacio ustaljeno mišljenje da je taj sarkofag kršćanski. Klausnerovo mišljenje je nedavno, čini se, prihvatio i H. Kähler, *Zur Datierung des Sarkophags von Manastirine des Arheološki muzej von Split*, Mullus. Festschrift Th. Klausner, Münster 1964, str. 173.

⁷ Ovdje mi nije moguće navesti sve znanstvene radove o tom sarkofagu. Navest ću samo neke najvažnije koji su ženu i muškarca držali za bračni par, iako među njima ima u detaljima dosta diferenciranih mišljenja. Usp. A. Conze, *Römische Bildwerke einheimisches Fundorts in Osterreich*, I Drei Sarkophage aus Salona, Wien 1872, str. 11–17; R. Garrucci, *Storia dell'arte cristiana*, V, Prato 1879, str. 8–9; L. Jelić, *Der Sarkophag des Guten Hirten*, Römische Quartalschrift V, 1891, str. 279; C. M. Kaufmann, *Die sepulchralen Jenseitsdenkmäler der Antike und Urchristentum*, Mainz 1900, str. 161. O. Pelka, *Altchristlichen Ehedenkmäler*, Strassbourg 1901, str. 161–62; L. von Sybel, *Christliche Antike*, II, Marbourg 1909, str. 93; R. Egger, *Forschungen in Salona*, II, Wien 1926, str. 32 i d. Isto mišljenje izrazili su također i Th. Klausner, n. dj., str. 116. i H. Kähler, n. dj. str. 173–74.

⁸ O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, I, Berlin 1914, str. 172; M. Bieber, n. dj., str. 131. Ona navodi da isto mišljenje dijeli i M. Lawrence, F. van der Meer-C. Mohrmann, *Bildatlas der frühchristlichen Welt*, Stuttgart 1959, br. 177.

Mišljenja sam da je ovaj sarkofag ipak kršćanski jer to pokazuju okolnosti nalaza sarkofaga i arheološka situacija na Manastirinama. Ovdje bi bilo suvišno dokazivati njegovo kršćansko porijeklo, o čemu sam nedavno već pisao.⁹ Nitko od onih koji su nijekali kršćanski karakter tog spomenika nije ozbiljno uzeo u obzir okolnosti njegova nalaza. Njihovi zaključci osnivali su se gotovo isključivo na činjenici da sarkofag sadrži i neke poganske motive (Erot s izvnutom bakljom i Vrata Podzemlja). To, po mom mišljenju, ne može biti dovoljno jak argument da se spomenik proglašava poganskim.¹⁰ U kršćanskoj nadgrobnoj umjetnosti — koja je, uostalom, i nastala na baštini poganske — zadržao se dosta veliki broj poganskih motiva koji su osobito brojni u tzv. prelazno doba dok kršćanstvo još uvijek nije uspjelo nadvladati. Mogu se navesti brojni primjeri iz čitavog antičkog svijeta koji bi podržali tu tvrdnju¹¹ ali ovdje ću iznijeti samo neke primjere takvog nadživljavanja poganskih elemenata u kršćanstvu koji potječu upravo iz Salone. Vrlo je važan ulomak zabata kršćanskog sarkofaga koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu na kojem nagi eroti drže girlandu iznad koje se nalazi Kristov monogram. Na spomenicima iz tog doba javljaju se i brojni drugi elementi bilo likovni, bilo epigrafički koji s kršćanstvom nemaju ništa zajedničkog (ascija ili formula D(iis) M(anibus) na primjer). Čak je ikonografski motiv Dobrog pastira potekao iz poganske likovne baštine, ali je već vrlo rano postao jedan od najrasprostranjenijih i najvažnijih simboličkih likova starokršćanske umjetnosti.¹²

Budući da su mnogi istraživači iznijeli mišljenje da je na ovom sarkofagu — koji je po mom mišljenju kršćanski i koji se treba datirati u doba od 313—320. god. — prikazana *Marija s malim Kristom*, odnosno personifikacija Ecclesije (ženska figura na lijevoj strani sarkofaga), nužno se osvrnuti i na taj problem. *Ukoliko bi se ovdje zaista radilo o liku Marije s Kristom, tada bi to bila najranija potvrda Bogorodičina kulta u Dalmaciji. Ta se hipoteza, po mom mišljenju, međutim ne može održati i to iz prostog razloga što oba lika i muškarac i žena imaju izrazite portretne crte lica, što, naravno, isključuje mogućnost da ih interpretiramo kao Mariju i Krista. Čini mi se da spomenuti istraživači*

⁹ Vidi rad citiran u bilješci br. 3 koji je u štampi. Bilo bi nepotrebno da se ovdje ponovno analizira taj problem.

¹⁰ Eroti se često javljaju na kršćanskim sarkofazima. Ogroman je njihov broj, tako da ovdje nije potrebno navoditi pojedine primjerke. Eroti s izvnutom bakljom su, doduše, rijetki. Dosad je utvrđeno samo na nekoliko sarkofaga, ali njihovo kršćansko porijeklo nije još uvijek sasvim sigurno. *E. Le Blant, Sarcophages chrétiens de la Gaule*, Paris 1886, Tab. 25, 4. donosi jedan takav primjerak. *G. Wilpert, I sarcophagi cristiani antichi*, III, Roma 1936, Tab. 275, 1. uzima sarkofag prikazan na toj tabli kao kršćanski, jer je naden u katakombama Pretextata u Rimu. Postoje još tri veoma važna sarkofaga s prikazom Dobrog pastira u centru sarkofaga, na kojima se na uglovima prednje strane nalaze Eroti s izvnutom bakljom (*G. Wilpert*, n. dj., I, Tab. 76, 1, 71,4, 68,6). Spomenute sarkofage *Th. Klausser*, n. dj., *Jahrb. f. Antike u. Christentum* 89 1965—1966. str. 135, međutim, ne priznaje kao kršćanske. Po mom mišljenju nema bitne razlike za eventualnu kršćansku pripadnost sarkofaga da li se na njemu pojavljuje erot s izvnutom bakljom ili pak kakvi drugi tip erota, a takvih je upravo veliki broj na spomenicima kojih je kršćansko porijeklo ne sumnjivo.

¹¹ Ovdje bi bilo zaista suvišno nabrajati svu literaturu koja navodi takve slučajeve. Kršćanska likovna umjetnost nikla je iz klasične umjetnosti i sasvim je shvatljivo da je koristila gotove tipove kojima je dala novi smisao. O tome vidi studiju *A. Grabara, Christian Iconography, A Study of its Origins*, London 1969.

¹² *Usp. Th. Klausser*, n. dj., isto.

nisu imali dovoljno pred očima tu činjenicu. Očito je, dakle, da su na prednjoj strani sanduka tog sarkofaga bili prikazani realni ljudi, najvjerojatnije jedan bračni par koji se želio ovjekovječiti na poseban način koji bi simbolički ukazivao na neke etičke vrline kojima su se oni rukovodili za života. Podudarnost je samo u tome što je takva ikonografska forma bila ponekad upotrebljavana i za Krista i Mariju. Likovnu ideju kipar je ostvario tako da je iskoristio neke poznate šablone iz antičke umjetnosti (arhitektonski okvir pročelja sarkofaga i statuarni tip prikaza bračnog para) koje je obogatio novim, originalnim detaljima. Tako je žena dobila dijete u naručaj, a muškarac rotulus u ruke, dok su oba okružena grupom ljudi s kojima su sigurno bili povezani. Mišljenja sam da je osnovna misao reljefa na ovom sarkofagu da prikaže pokojni bračni par ističući osnovne vrline kojima se on za života rukovodio: kod žene materinstvo, stvarno ili simboličko, a kod muškarca privrženost, odnosno propovijedanje određene filozofije. Ljudi oko pokojnika vjerojatno su svjedoci njihova djelovanja.¹³ Cilj takva djelovanja pokojnika je da zasluže vječnost. Prikaz pak Dobrog pastira u sredini sarkofaga je, držim, smisao i pravac u kojem su pokojnici djelovali. Ovdje bi se čak moglo ostaviti po strani i inače vrlo važno pitanje da li je to bio kršćanski nauk (u smislu poznate evanđeoske parabole o Dobrom pastiru) ili je to dvovrslinska etika (*pietas* i *humanitas*), kako bi to htio Th. Klauser.¹⁴ Čak ukoliko bismo morali računati s tom posljednjom tada smatram da se radi o kršćanskoj a ne poganskoj etici, jer je to, kako sam to već gore iznio, po mom mišljenju kršćanski spomenik.

Ikonografski motiv žene s djetetom veoma je omiljen u umjetnosti od najdavnijih vremena. Nastao je davno u prehistoriji a u određenom smislu taj isti klišej posuđen je i za lik Bogorodice.¹⁵ Statuarni tip Velike Herkulanke, u kojem je bila prikazana žena na salonitanskom sarkofagu, te dijete na grudima, odigrao je važnu ulogu kod kreiranja poznatog tipa stojeće Bogorodice koji se osobito kasnije vrlo mnogo prikazivao. Taj momenat je, naravno, imao presudnu ulogu za pogrešni zaključak da se lik žene protumači kao Marija s malim Kristom. Nije, smatram, pravilan ni obrnuti zaključak, tj. da je ikonografija Marije utjecala na prikaz spomenute žene jer je to doba prije nego što su se formirale poznate sheme Marijine ikonografije. Pravilnom tumačenju uzora za ovaj prikaz najviše se, po mom mišljenju, približio R. Egger. On je, naime, u velikoj monografiji o starokršćanskoj bazilici i groblju na Manastirinama iznio pretpostavku da je žena na tom sarkofagu bila prikazana kao personifikacija *Pietas*. Taj prikaz zaista dosta podsjeća

¹³ Izrečena su brojna mišljenja o problemu ljudi koji su okupljeni oko bračnog para (katekumeni), oslobođenici, rodbina, klienti itd.). O tom problemu usporedi također djela citirana u bilj. 6.

¹⁴ Th. Klauser, n. dj. isto izražava mišljenje da je prikaz pastira s ovcom na leđima u likovnom jeziku personificirana vrline *humanitas*, čovjekoljublje, koja zajedno s orantom, personifikacijom *pietas*, bogoljubljem, tvori etički sistem dviju vrline za kojim je antički čovjek težio kao za uzorom zemaljskog života.

¹⁵ Usp. A. Grabar, n. dj., str. 36, sl. 92, 93, 94.

¹⁶ R. Egger, n. dj., str. 33 navodi primjerke novca na kojima se javlja carica s djetetom na rukama.

na prikaze rimskih carica na novcu s legendom SPES ili SALUS REI PUBLICAE. Carice su bile prikazane kao Pietas s djetetom na rukama ili pored sebe.¹⁶ Smisao tih prikaza na novcu je bez sumnje da prikaže caricu kao personifikaciju milosrđa, odnosno njeno praktično vršenje te humanitarne vrline. Milosrdna djelatnost nije se, jasno, ugasila u kršćansko doba nego je sasvim sigurno ostala duboka moralna zasada i smjernica za praktično djelovanje u životu. Prikaz žene s djetetom je bio vrlo prikladan kao simbolička likovna forma te vrline. Materinstvo naše pokojnice, stoga, može također biti aluzija na praktično vršenje te moralne zasade, prije nego stvarni prikaz. Da je i u kršćanskoj umjetnosti postojao motiv majke s djetetom koji se teško može poistovjetiti s Marijom i Kristom svjedoče i dvije poznate freske iz rimskih katakomba (Priscilla i Cimitero Maggiore). Objašnjenje tih fresaka nije još uvijek zadovoljavajuće.¹⁷

Prema tome prikaz žene s djetetom u rukama na poznatom saloni-tanskom sarkofagu s motivom *Dobrog pastira nije moguće protumačiti kao Mariju s malim Kristom u rukama.*

2) Sarkofag Flavija Terencija i Flavije Talasije (starokršćansko groblje na Manastirinama u Solinu)

Za razliku od gore spomenutog sarkofaga jedan drugi, čini mi se, donosi ipak dosta *nejasnu aluziju na Mariju*, odnosno na jedan detalj njenog zemaljskog života. Taj sarkofag je također često bio predmetom znanstvenog istraživanja.¹⁸ Natpis glasi:

FL(avius) TARENTIVS FL(aviae) TALASIAE OB MERITIS ET FIDELITATEM TOTVSQVE (sc. vitae) SANCTITATEM ARCAM POSVI CONIVGI CARISSIMAE ET SIBI QVAM A PARENTIBVS IPSIVS SVSCEPI ANNOS XIII Q(v)AEQVAE INLIBATAE MECVM VIXIT ANNOS XXXII TRADITA SEPVLTVRAE DIE NONARVM SEPTEMBRES D(ominis) N(ostris) VALENTE VI ET VALENTINIANO ITERVM AVG(ustis) CONS(ulibus) SI QVIS VERO SVPER DVO CORPORA NOSTRA ALIVT CORPVS VOLVERIT ORDINARE DABIT FISCI VIRIBVS ARGENTI PONDO QVINDECIM

Posebno zanimljiv dio natpisa glasi: QVAM A PARENTIBVS IPSIVS SVSCEPI ANNOS XIII QVAEQVAE *INLIBATAE* MECVM VIXIT ANNOS XXXII. Navedeni pasus u natpisu izričito ističe nekonzumirani brak Flavija Terencija i Flavije Talasije. Zbog čega je taj bračni par proživio tolike godine bez fizičkog dodira, naravno, nije u natpisu navedeno. Razlog, međutim, treba, čini mi se, tražiti u određenim vjerskim

¹⁷ A. Grabar, n. dj., str. 9, sl. 12, 13.

¹⁸ F. Bulić, Bull. dalm. VIII 1884, str. 87, br. 141, CIL III 9507. E. Diehl, *Inscr. lat. christianae veteres*, Berolini 1925, Vol. I, str. 155, 156 br. 821. P. Skok, *Pojave vulgarnog latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1915, str. 93, br. 2. O. Pelka, n. dj., str. 45, H. Leclerc. Dict. III stuo. 1165. s. v. chastete i X. s. v. mariage. stup. 1964.

ili idejnim pogledima na fizičku ljubav. Očito je da je bračni par za to imao sasvim određene razloge, vjerojatno ne zdravstvene. Po mom mišljenju postoje za to samo dvije mogućnosti: ili su supružnici usprkos toga što su kršćani, bili pod utjecajem maniheizma ili neke druge gnostičke sekte¹⁹ ili su imitirali uzor bračne čistoće Marije i Josipa. Obje mogućnosti, čini mi se, dolaze u obzir jer je u Saloni bilo Manihejaca²⁰ a poznato je također da je kršćanstvo bilo pod utjecajem te sekte. Mogućnost da bi se radilo o oponašanju braka Marije i Josipa nagovijestio je već Egger²¹ a i meni se čini prihvatljivijom zbog toga što je sarkofag pronađen na najvećem kršćanskom groblju u Saloni, što je on sasvim sigurno kršćanski i što se datira u 378. godinu, tj. u doba već potpune afirmacije kršćanstva.

Taj natpis, kao što sam već gore ustvrdio, nije direktna potvrda kulta Marije u Saloni ali je ipak može biti daleka i dosta nejasna aluzija na njen zemaljski život iz doba prije Efeškog koncila iz 431. godine, kada je Marija priznata kao Bogorodica. Taj spomenik može biti *svjedočanstvo prvih zametaka ljubavi i poštovanja spram Mariji, kao uzoru čistoće i vrline.*

3) Pojava imena Marija u starokršćanskim natpisima u Saloni

U onomastičkom nasljeđu vrlo bogate epigrafičke evidencije iz Salone sačuvalo se nekoliko primjeraka imena Maria. Ta imena, međutim, mogu isto tako biti i imena žena koje pripadaju latinskom gensu Maria, koji nema ništa zajedničkog sa židovskim Mara ili kršćanskim Maria. Zbog toga treba biti vrlo oprezan u određivanju koje je od tih imena moglo biti dano po uzoru na Mariju, majku Kristovu. Samo u dosta rijetkim slučajevima možemo biti sigurni da je ime zaista kršćanskog porijekla.

Takav natpis je na primjer CIL III 2664, jer je sasvim sigurno kršćanski. Natpis glasi:

DEP(o)S(itio) MARIAE
SVB D(ie) XII KAL(end)a)S
OCTOBRIS

Po svoj prilici isti slučaj je i s natpisom CIL III 2295, samo za ovaj se ne može sa sigurnošću kazati da li je kršćanski. No, s obzirom da su imena, koja se pojavljuju u natpisu, orijentalnog porijekla, lako je moguće da je i osobi s tim imenom eponim bila također Djeвица Marija. Natpis glasi:

¹⁹ Gnosticizam i kršćanstvo u mnogim stvarima su bili pod uzajamnim utjecajem. Brojni su primjeri međusobnih upliva. Čak je i sv. Augustin jedno doba propagirao maniheizam, jednu od gnostičkih sekta. O tome vidi *Schultheiss*, PW-RE VIII, stup. 1525—1532. s. v. gnosis, te *H. Leclercq*, Dictionnaire VI. stup. 1358—1361. s. v. gnosticisme.

²⁰ F. Cumont, *Una iscrizione Manichea di Salona*, Bull. dalm. XXXII/1909, str. 95.

²¹ R. Egger, n. dj., str. 83.

C/OELIAE
 P/EREGRINAE
 P(ubli) L(ibertae) DEFVNCTAE
 ANNOR(um) XVII
 SAECLARIAS
 ET MARIA COELI
 BALBINI (sc. serva) PARENT(es) FIL(iae)
 PIISIMAE FECERVNT

Treći natpis u kojem se pojavljuje ime Marija je publiciran također u CIL III 2659, a pisan je grčki. Natpis glasi:

ΕΝΘΑ(δε) ΚΙΝΤ(ε) ΓΕΩΡΓΙΟC ΚΑ(ι) ΜΑΡΙΑ Υ
 ΙΟΙ ΠΕΤΡΟΥ (τ)ΟΝ ΑΞΙΝΑ ΑΠΟ ΚΟΜ
 ΡΑCΕΩΝΕC Ω ΙΤΕΡΑC ΩΡΟΝ ΑΠΑΜΗΩΝ ...
 ΔΕΚΕΜΒ ΙΝ ΔΙΕ ΜΕΤΑ Τ(οy) ΥΡΑΤ(οy) ΠΑΥΛΙΝ
 ΝΟΥ ΤΟΥ ΔΑΜΠΡ(στατου)

4) *Mozaik u Venancijevom oratoriju u Rimu i freska u oratoriju u salonitskom amfiteatru*

U Dalmaciji nije sačuvan ni jedan spomenik na kojem je sačuvan lik Marije. Ima, međutim, jedan koji, iako nije iz Dalmacije, ipak ima direktne veze s našim krajevima. To je poznati mozaik s prikazima *dalmatinskih mučenika u oratoriju sv. Venancija u Lateranu u Rimu*.²² U sredini apsida među apostolskim prvcima Petrom i Pavlom prikazana je u stavu *oranta Marija*. Njen lik nalazi se na počasnem mjestu ispod Kristove figure koju okružuju oblaci. Venancijev oratorij izgradio je i mozaicima ukraasio papa Ivan IV (640—642) koji je porijeklom bio Dalmatinac i koji je nekoliko desetina godina nakon pada Salone naredio opatu Ivanu da sakupi kosti dalmatinskih mučenika i da ih prenese u Rim.²³ Privrženost kultu Marije i dalmatinskim mučenicima ponio je Papa po svoj prilici iz svoje stare domovine te ih je zajednički dao ovjekovječiti na istom mozaiku. Da je ideju za izradu tog mozaika Papa dobio u svojoj staroj domovini, čini se, posvjedočuje i jedan spomenik iz Salone. To je fragment freske sačuvan u jednom od oratorija u salonitanskom amfiteatru. Na tom fragmentu sačuvao se dio figure mučenika Asterija. Prvi je E. Dyggve uočio da postoje stanovite sličnosti u izduženoj formi lica, kao i u odjeći mučenika na fresci s likom iste osobe na lateranskom mozaiku. On je pretpostavio da je freska imala bitni utjecaj na formiranje fizionomija mučenika na mozaiku.²⁴ Korak dalje napravio je G. Bovini koji je smatrao da je opat Martin dao kopirati fresku za papu Ivana IV.²⁵ Ja bih, međutim, oslanjajući se na iznesena mišlje-

²² M. van Berchem — E. Clousot, *Mosaïques chrétiennes du VI au X e siècle*, Geneve 1924, str. 199—203. G. Matthiae, *Mosaici medioevali delle chiese di Roma*, Roma 1967, str. 191—197; G. Bovini, *I mosaici dell'Oratorio di S. Venanzio a Roma*, XVIII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina. Ravenna 1971, str. 141—154.

²³ L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, Paris 1886, Tom I, str. 330.

²⁴ E. Dyggve, n. dj., str. 86 i d.

²⁵ G. Bovini, n. dj., str. 153 i d.

nja, pokušao izvući još neke zaključke koji bi mogli biti od velike važnosti za problematiku kulta Marije u Dalmaciji. Ukoliko su, naime, stvarno lica i odjeća salonitanskih mučenika bili kopirani s freske, tada se nameće zaključak da je od nje bila preuzeta i koncepcija rasporeda i izbor figura. Prema tome lateranski mozaik na neki način reflektira nam ono što nije sačuvano na salonitanskoj fresci, treba samo razlučiti što je specifičnost jednog, odnosno drugog djela. Od mučenika koji su prikazani na mozaiku na fresci nisu bili prikazani, po mom mišljenju, Maur, konfesor iz Istre, odnosno Anastazije, mučenik koji je bio bačen s mlinskim kamenom u salonitanski zaljev. Logična je pretpostavka da su u oratoriju u amfiteatru bili prikazani samo oni mučenici koji su bili dekapitirani u susjednoj areni. Manje sigurno, ali vjerojatno na fresci su mogli biti naslikani i likovi koji se pojavljuju u centralnom dijelu mozaika, tj. Krist među anđelima i Marija među apostolskim prvacima Petrom i Pavlom. Ostali likovi s lateranskog mozaika vjerojatno su dodatak ili pictora imaginariususa ili samog pape Ivana IV. Prema tome raspored likova na salonitanskoj fresci mogao je biti slijeđeci: na dva pobočna zida bili su oslikani salonitanski mučenici, na stropu je mogao biti Krist među anđelima, a na glavnom, južnom zidu oratorija Marija između Petra i Pavla. Treba pretpostaviti da sa strana centralnog prikaza nije bilo Ivana Evanđeliste i Ivana Krstitelja te, naravno, niti likova papa Ivana IV i Teodora I. Problematično je također da li je na fresci bio i mučenik Venancije, jer on najvjerojatnije nije stradao u samoj Saloni pa tu vjerojatno nije bio ni prikazan. Svi ti likovi bili su po svoj prilici dodatak Pape.

Te naše pretpostavke gradile su se na dosta nesigurnim elementima koji se osnivaju na sličnosti fizionomija likova na mozaiku u Lateranu i komadiću freske iz amfiteatra u Saloni. Te pretpostavke izgledaju tim manje vjerojatne, ako se uzme u obzir do sada važeca mišljenja o potpunom zanemarivanju portretnih crta u starokršćanskoj umjetnosti. U posljednje doba, međutim, sve više dolaze do izražaja vrlo argumentirana mišljenja da se u umjetnosti starog kršćanstva ipak poštuju karakteristični fizionomski detalji pojedinih osoba pa čak i onih koje su se maksimalno konvencionalizirale, kao apostoli na primjer. Drugim riječima, postoje još uvijek tragovi individualne karakterizacije. Ta razmatranja u posljednje je doba osobito razvio W. Dorigo.²⁶ Ti zaključci idu u prilog našoj pretpostavci. Promotrimo li pak crte lica salonitanskih mučenika na mozaiku u Lateranu, zapazit ćemo ipak stanovite portretne karakteristike. Poštuje se starost pojedine osobe, razlike u krivini nosa, veličini očiju, formaciji lica, različita frizura, odjeća, brada, položaj glave, čak i bore oko ustiju. Prema tome nije za odbacivanje teza da je mozaik rađen na osnovi jednog stvarnog predloška, jednog jasnog uzora. Takav uzorak mogla je biti freska u salonitanskom amfiteatru, na kojoj se čak i na onako malom i loše sačuvanom fragmentu zapažaju karakteristike kojima se odlikuje i vatikanski mo-

²⁶ Vidi rad W. Doriga, *Alcuni momenti del ritratto musivo Ravennate nella formazione della ritrattistica medioevale: le sequenze apostoliche I e II*. XVIII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina. Ravenna 1971. str. 221—270.

zaik. Freska u oratoriju bila je po svoj prilici sačuvana i nakon pada Salone jer je amfiteatar bio čitav sve do XVIII st. kad su ga razrušili Venecijanci da ga Turci ne bi koristili kao utvrdu.²⁷ Treba pretpostaviti, stoga, da je opat Martin, došavši u Solin nakon propasti grada još uvijek mogao zateći potpuno neoštećenu fresku i dati je kopirati za papu Ivana IV.

Ukoliko zaista možemo prihvatiti pretpostavku da je u salonitanskom oratoriju bio izrađen lik Marije, to bi bila potvrda o postojanju jednog figuralnog prikaza Marije u Saloni. Eventualne freske ili mozaici u salonitanskim bazilikama nisu se, na žalost, sačuvali. U svakom slučaju lateranski mozaik i freska u amfiteatru važne su potvrde o postojanju razvijenog i afirmiranog kulta Marije u Saloni.

5) Posveta salonitanske katedrale

O važnosti i mjestu koje je Marijino štovanje imalo u antičkoj Saloni sačuvao se još jedan, na žalost također nedovoljno sigurni, ali svejedno vrlo važni podatak. Taj podatak potječe iz relativno mnogo kasnijeg datuma ali kako ga potvrđuju brojne druge analogije možemo mu pokloniti ipak puno povjerenje.

U tekstu takozvane *Historia Salonitana Maior* sačuvao se u legendi o životu prvog salonitanskog biskupa i mučenika Domnija vrlo važan podatak da je salonitanska katedrala, koju je istražio F. Bulić i nazvao je *Basilica Urbana*, bila posvećena *Mariji*.²⁸ Istraživanja su, međutim, donijela na vidjelo i jedan natpis u mozaiku, sačuvan u tjemenu apside, koji ukazuje da je crkva bila posvećena Kristu a o Mariji nema ni spomena. Natpis glasi: NOVA POST VETERA (tectā ?) / COEPIT SINFERIVS / ESYCHIVS EIVS NEPOS / C[u]M CLERO ET POPVLO FECIT / HAEC MVNERA / DOMVS XR(ist)E GRATA / TENE.²⁹ Budući da taj natpis jasno pokazuje da je crkva bila posvećena Kristu, kao što je bio običaj u starom kršćanstvu,³⁰ da li je onda bilo moguće pokloniti povjerenje podatku koji donosi *Historia Salonitana Maior*?³¹ Argumenti koje on donosi u prilog svojoj pretpostavci vrlo su uvjerljivi. Jedan od najvažnijih Dyggveovih argumenata je činjenica da je i katedrala rano-

²⁷ Salonitanski amfiteatar je vjerojatno bio razoren po nalogu venecijanskog namjesnika Leonarda Foscola 1647 godine. Arhidakon Toma i Cirijak iz Ankone vidjeli su još čitav amfiteatar. Usp. L. Jelić, *Racolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona*, Split 1894. On donosi dokumente, naredbe zakone i E. Dyggve, *Recherches a Salone II*, Kopenhagen 1933, str. 147—150.

²⁸ Taj podatak sačuvao se u jednoj viti salonitanskog biskupa i mučenika Domnija koju već donosi *Farlati, Illyricum Sacrum*, I, str. 417. Ta vita je inače sačuvana u tzv. *Historia Salonitana Maior*. Usp. N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, Beograd 1967, str. 74. Tekst glasi: *Ecclesiam in honorem sancte dei genitricis Marie in eadem urbe construxit pulcherimo opere, ubi sacerdos dei, presbiteros et levitas ceterosque sacri ministerii ordines in ea ordinavit.*

²⁹ F. Bulić, *Bull. dalm. XXVII/1904*, Tab. XV; W. Gerber, *Forschungen in Salona I*, Wien 1917, str. 89. Prvi redak natpisa dopunjavam *Nova post vetera (tectā?)*, prema poznatom natpisu na mozaiku u Sancta Maria Maggiore u Rimu koji je približno iz istog doba. Dio natpisa koji je za nas zanimljiv glasi: *Virgo Maria Tibi Xystus nova tecta dicavi*. Usp. G. B. de Rossi, *Inscr. cristianae Urbis Romae*, Rim 1888, Tab. II, 1, str. 60.

³⁰ E. Dyggve, *History*, str. 25 navodi da je salonitanska katedrala bila posvećena Kristu i tu pretpostavku osnažuje primjerima Teodorikove katedrale u Ravenni i Eufrazijeve bazilike u Poreču. Posvećivanje starokršćanskih crkava Kristu, navodno, je vrlo stara tradicija.

³¹ E. Dyggve, *History*, str. 29.

srednjovjekovnog Splita, koji je kroz čitavu svoju historiju nastojao dokazati apostolicitet svoje crkve kao direktni nasljednik salonitanske, te zbog posjedovanja kostiju salonitanskih mučenika, bila također posvećena Mariji.³² Budući da je splitska crkva poštovala i u svakom pogledu njegovala salonitansku baštinu, vrlo je vjerojatno da je nastojala da i u posveti svoje stolne crkve slijedi salonitansku tradiciju. I rano-srednjovjekovna, starohrvatska crkva na Gospinomu otoku u Solinu bila je također posvećena Mariji. I u tom posljednjem slučaju kod posvete crkve važnu ulogu je odigrala starija, salonitanska tradicija.³³ Gornjim dokazima Dyggve dodaje i činjenicu da u to doba i mnoga velika središta kršćanstva na Jadranu posvećuju svoje katedrale Mariji.³⁴ Sve te bazilike su, kao i u Saloni, dvojnog tipa (tzv. *geminatae*). U jednoj bazilici štovao se kult Marije a u drugoj kult lokalnog zaštitnika ili mučenika. Takav niz bazilika postoji od Grada, Trsta, Poreča, Pule do Salone.³⁵ Tako je, na primjer, u Trstu kongregacijska crkva bila posvećena Mariji a memorijalna mučeniku Justu, u Puli kongregacijska također Mariji a memorijalna apostolu Tomi, zaštitniku grada.

Sasvim je prirodno da je isto bilo i u Saloni, tj. da je sjeverna kongregacijska bazilika bila posvećena Kristu i Mariji a južna, memorijalna, mučeniku Domniju i drugima. Ne bih se mogao složiti, međutim, s Dyggveom da je kult Marije zamijenio kult Krista, tj. da je bazilika bila preposvećena. Po mom mišljenju štovanje Marije moglo je biti samo pridruženo štovanju Krista. Zajednički kult Krista i Marije javlja se posvuda u kršćanskom svijetu od V st. pa nadalje, pa će, po mom mišljenju, isto biti kako u Saloni tako i u gore spomenutim središtima na Jadranu. Daljnju potvrdu daje i navod Tome Arcidakona da je splitska katedrala, za koju sam već rekao da je naslijedila posvetu salonitanske, bila izgrađena »*ad honorem Dei et gloriose virginis Marie*«.

S druge strane ne bih se mogao složiti ni s Dyggveovom pretpostavkom da se preposveta salonitanske katedrale zbilja u doba poznatih koncila koji su održani u Saloni pod biskupom Honorijem 530. i 533. godine. U povodu tih koncila biskup Honorije je pregradio južnu dvojnu baziliku i dao joj oblik križa. U toj crkvi pronađeni su prilikom istraživanja njegovi monogrami koji dokazuju da je upravo on izvršio spomenutu pregradnju.³⁶ Čini se da biskup Honorije nije imao namjeru dotjerati za tu priliku sjevernu dvojnu baziliku koja je bila posvećena Kristu i Mariji. Ta crkva je, čini se, već u VI st. bila prilično propala a obnavljala se vrlo primitivno. Tako su se fini mozaični tepisi krpali grubim kamenim podom a izvršene su i neke druge primitivne preinake (u južnom brodu je prezidan diakonikon, neka nova vrata su otvorena a stara zatvorena). Takvo ruševno stanje glavne bazilike ne bi odgovaralo svečanom činu posvete crkve koja bi se po Dyggveu izvršila u to doba.

32 O posveti splitske katedrale Bogorodici vidi bilj. br. 41 i 43.

33 E. Dyggve, *History*, str. 35.

34 E. Dyggve, *History*, l.c.

35 E. Dyggve, *History*, l.c.

36 F. Bulić, Bull. dalm. XVI.1893. str. 36 br. 28. F. Bulić — J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa splitskih nadbiskupa (od razaranja Solina do polovice XI st.)*, Zagreb 1912/13, str. 47.

Honorije je, po mom mišljenju, imao prvenstveno namjeru da »a fundamentis« izgradi križnu baziliku i da na taj način dade dostojni oblik kultu salonitanskih mučenika — kojima je najvjerojatnije bila posvećena ta južna bazilika — pred salonitanske koncile. Pretpostavljam, stoga, da je *kult Marije u glavnoj bazilici bio ustanovljen već ranije, prije VI st.*, kad je ta crkva bila još u svojoj originalnoj ljepoti. Terminus post quem te nove posvete je 431. godina, tj. godina Efeškog koncila, a zbila se vjerojatno prije sredine V st.

B) RANOSREDNJEVIJEKOVNI HRVATSKI SOLIN

1) Crkva sv. Marije na Gospinom otoku u Solinu

U centru starohrvatskog Solina, na današnjem Gospinom otoku, nalaze se dvije ranosrednjevjekovne crkve od kojih je jedna bila posvećena Mariji. Ta crkva je, kao što sam već naglasio, također nastavljala staru salonitansku tradiciju posvete glavne bazilike. F. Bulić je koncem prošlog stoljeća na Otoku vršio istraživanja i pronašao jednu crkvu, te izuzetno važni natpis kraljice Jelene.³⁷ E. Dyggve, dopunjujući Bulićeva istraživanja na tom mjestu, pronašao je ispod poda današnje župne crkve u Solinu još jednu.³⁸ Na taj način otvoren je problem koja je od te dvije crkve, koje stoje približno paralelno jedna prema drugoj, sv. Marija a koja sv. Stjepan, jer se u ispravama spominje da se obje nalaze na Gospinom otoku.³⁹ Mišljenja sam da je sjeverna sepulkralnog karaktera a južna kongregacijska.⁴⁰ Objе te crkve je, prema vijestima Tome Arcidakona, izgradila hrvatska kraljica Jelena (umrla 976. god.), čiji je sarkofag pronađen u sjevernoj, većoj trobrodnoj bazilici. Dyggve je oslanjajući se na taj historijski izvor i staru salonitansku tradiciju smatrao da su obje bazilike bile izgrađene po istom građevinskom planu i da pripadaju tipu tzv. dvojnih crkava. Mišljenja sam, međutim, da te crkve nisu građene po istom planu nego da je južna starija a da je sjeverna dodana kasnije, namijenjena za grobnicu dinastiji hrvatskih kraljeva. Takvo mišljenje, čini mi se, osnažuju tipološke razlike jedne i druge bazilike koje nužno zahtijevaju različitu dataciju. Mnoge crkve u ko-

³⁷ F. Bulić, *Iscrizione sepolchrale di Elena regina Croata trovata a Salona*, Bull. dalm. XXII 1898, str. 222.

³⁸ Nova istraživanja proveo je E. Dyggve, na molbu F. Bulića, 1930. god. O tome usporedi R. Egger — E. Dyggve, *Forschungen in Salona III*, Wien 1938, str. 120, bilj. 5, te E. Dyggve, *History*, str. 131.

³⁹ To pitanje je po prvi put postavio Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, str. 229, sugerirajući rješenje da je južna sv. Marije, a sjeverna sv. Stjepana. Istu pretpostavku prihvaća E. Dyggve, *History*, str. 146 bilj. 35, ranije također *Forschungen in Salona III*, str. 120, bilj. 5. Kasnije se L. Katić, *Zadužbina hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*, Rad JAZU knjiga 306, str. 201—207, raspravljajući o posvetama obe otkrivene bazilike, vratio na staru tezu (od vremena prije nego se uopće znalo da postoje dvije crkve jedna pored druge) da je sjeverna, veća crkva sv. Marije, a južna, manja sv. Stjepana.

⁴⁰ Moje je mišljenje da Katićevi razlozi nisu uvjerljivi, pa ja ne mogu prihvatiti njegovu tezu. Smatram da su Karaman i Dyggve bili bliže istini. Nadam se da ću jednom drugom prigodom ponovno se moći vratiti na to pitanje i detaljno ga obrazložiti.

jima su se zakapale ugledne osobe nosile su posvetu Mariji i sv. Stjepanu, pa će takav slučaj biti i ovdje, samo s tom razlikom što se drugdje taj kult slavio u zajedničkoj crkvi.

C) RANOSREDNJEVIJEKOVNI SPLIT

1) Splitska katedrala

Već sam iznio da je katedrala ranosrednjevjekovnog Splita bila posvećena Bogu i Djevici Mariji, kao vanjski znak nastavka stare salonitanske tradicije.⁴¹ Taj podatak dugujemo Tomi Arhiđakonu i piscu *Historia Salonitana Maior*. No, o posveti splitske katedrale postoji i jedan natpis, pronađen uzidan kao spolja u kripti sv. Lucije ispod katedrale, koji spominje Djevicu Mariju.⁴² Kako je natpis pronađen u samoj katedrali, mislim da treba pretpostaviti da je njoj i pripadao. Natpis je, na žalost, vrlo fragmentaran (sastoji se od 4 manja ulomka), a glasi:

fragment br.	1	ASPICE HOC CLAUSTRUM O
"	"	2 (f)ACTUM MAGNI(fice)
"	"	3 AD HONOREM VI(rginis)
"	"	4 (patron)US ATQ(ue) DEFEN(so)R

Taj natpis je *arheološka potvrda kulta Marije u katedrali* koji potvrđuje gore spomenute historijske izvore.

Posveta Dioklecijanova mauzoleja u splitsku katedralu povezuje se obično, prema Tomi Arhiđakonu, uz obnovu splitske nadbiskupije.⁴³ Problem obnove splitske nadbiskupije još uvijek nije riješen a najviše teškoća zadaje datacija tog događaja koja se obično povezuje uz legendarnu ličnost prvog splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina.⁴⁴ No, bez obzira na Tomine vijesti meni se čini da se posveta mauzoleja ne mora nužno povezati uz osnutak biskupije.⁴⁵ Posveta mauzoleja zbila se u određenom vremenskom periodu koji je mogao biti i prije i nakon osnutka biskupije. Uostalom, kristijanizacija Dioklecijanove palače obavljena je

41 O posveti Dioklecijanova mauzoleja u srednjevijekovnu splitsku katedralu govore dva vrlo važna historijska izvora (*Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana*, F. Rački digessit. Zagrabiae 1894, str. 34. i izvor koji se tradicionalno naziva *Historija Salonitana Maior*. Usp. N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, n. dj., str. 94). E. Dyggve, *History*, str. 29. upravo inzistira na povezanosti i neprekinutoj tradiciji salonitanske i splitske crkve koja se manifestirala, pored svojatanja moći salonitanskih mučenika i identičnoj posveti katedrale.

42 Ž. Rapanić, *Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD LX:1958, str. 107, sl. 11.

43 O problemu obnove splitske nadbiskupije vidi F. Bulić — J. Bervaldi, o.c. str. 108—124. Nedavno je taj problem ponovno uzela u razmatranje N. Klaić, *Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije*, VAHD LXIV-LXVII:1962—1965, str. 209 i d.

44 Izvori o tom događaju citirani su u bilješki 41.

45 Na osnovi prilično nedovoljnih informacija koje su, izgleda, prožete i dosta nevjerojatnim podacima o djelatnosti Ivana Ravenjanina, teško se bilo što može kazati. Podatak koji donosi Toma o čišćenju Dioklecijanova mauzoleja (usp. *Toma*, str. 34... *ab ydolorum mundavit figmentis, ianuas in eo serasque constituens...* *Fecit ergo ex phano illo ecclesiam*) jasno ukazuje da Toma nema baš potpuno jasne pojmove u pogledu te građevine. Moralo je biti vrlo privlačno za historičara lokalne biskupije da poveže sve gore opisane događaje s osobom legendarnog osnivača splitske crkve i tako njemu pribaviti čast purifikatora i kristijanizatora Palače.

mного ranije jer ima potvrda da je u njoj postojao jedan kršćanski kulturni objekt već u V ili VI st. Potvrda za to su dva pilastrica oltarne pregrade na kojima je urezani križ s vrlo dugom vertikalnom hastom.⁴⁶ Ti pilastri svjedoče o postojanju kulturnog objekta iz gore spomenutog perioda ali njegovo mjesto unutar palače, na žalost, ne znamo. Kako palača nije bila osvojena za vrijeme barbarskih napada u VI i VII st., kontinuitet vjerskog života od antike do ranog srednjeg vijeka nije bio nikad prekidan. U početku do kristijanizacije Mauzoleja kult se obavljao u već postojećim kulturnim objektima. U palači je od IV st. nadalje bilo stalnih stanovnika, među ostalima tu su boravili i bivši carevi, kao Nepot na primjer, što ukazuje da je u njoj svakako moralo biti kršćanskih kulturnih objekata.⁴⁷ Pored Mauzoleja koji, osim povoljnog položaja, i nije bio osobito sretan prostor za jednu crkvu, postojalo je niz drugih prikladnih dvorana koje čak što više imaju i bazilikalni oblik a jedini im je nedostatak orijentacija sjever-jug, umjesto uobičajene istok-zapad. Takvih dvorana bilo je osobito u južnom dijelu Palače a vjerojatno i drugdje, pa možda čak i onih s pravilnom orijentacijom. Ti prostori su mogli biti adaptirani već u V ili VI st. Kao što sam već kazao, jedan takav prostor mogao je zadovoljiti potrebe šačice doseljenih izbjeglica iz Salone u ranom VII st.

Što se pak tiče datacije preuređenja Mauzoleja u katedralu treba svakako imati na umu da je od unutrašnjosti crkve preostalo nešto namještaja. Taj namještaj je pronađen ili u samoj katedrali ili u neposrednoj blizini pa treba pretpostaviti da pripada najstarijem uređenju njene unutrašnjosti. Na fragmentima pluteja, koji su svakako najkarakterističniji, sačuvali su se tipični ranosrednjovjekovni reljefi na kojima dominira ukras ukrštenih ljiljana, uobičajen u periodu prije tipičnog pleternog dekora.⁴⁸ Te fragmente treba datirati u drugu polovinu VIII ili u IX st., prema tradicionalnoj dataciji; premda bi mogli biti i nešto stariji.⁴⁹ U splitskoj klesarskoj školi razvio se čisti pleterni stil već u prvoj polovici X st., o čemu nam svjedoči nedavno pronađeni

⁴⁶ Lj. Karaman, *O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800*, Sertta Hoffleriana. Vjesn. hrv. arh. društva. N. S., XVIII—XXI/1937—1940, str. 422 i d. sl. 2a i b.

⁴⁷ O uglednim osobama koje su stalno ili povremeno boravile u Dioklecijanovoj palači pisano je prilično mnogo. U posljednje doba raspravljao je Lj. Karaman, *Događaji petog stoljeća u splitskoj Dioklecijanovoj palači*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. XIV/1962, str. 5—10. No, bez obzira na to tko je sve boravio u toj monumentalnoj građevini, u čemu se mišljenja dosta razlikuju, nesumnjivo je da je u njoj boravilo mnogo običnog svijeta, te veći broj radnika i robova, pa bi bilo sasvim neobično da već u periodu od kasnijeg IV do ranog VII st. nije bilo nikakvih kršćanskih kulturnih građevina.

⁴⁸ Ti fragmenti do sada, nažalost, nisu nigdje zajedno publicirani. Tako nisu znanstveno obrađeni svi ostaci unutrašnjosti splitske katedrale. Pojedinačno ti su fragmenti obrađeni u slijedećim publikacijama: Lj. Karaman, *Izvešće o djelatnosti konzervatorskog ureda za Dalmaciju u Splitu, 1924—1925*, VAHD XLVII—XLVIII/1924—1925, Prilog VI, str. 25; Z. Rapanić, n. dj., str. 100—102. sl. 1,2,3; C. Fisković, *Novi nalazi u splitskoj katedrali*, Bull. Instituta za likovne umjetnosti JAZU u Zagrebu, VI no, 2/1958, str. 85, te slika na istoj stranici.

⁴⁹ Mišljenja u pogledu datacije ovih fragmenata nisu se uvijek podudarala. Lj. Karaman, *Izvešće*, bilj. 43. datira neke od njih u XI st, ali to je sasvim neobično, jer on, na primjer, datira sarkofag nadbiskupa Ivana i Priora Petra koji pokazuju isti tip dekoracije (ukršteni ljiljani) u drugu polovicu VIII st. ili početak IX. Usp. Lj. Karaman, *Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjovjekovna pleterna ornamentika u Dalmaciji*, Starinar CIII/1924—25, str. 43—59. Isti sarkofag M. Barada, *Nadvratnik iz Kaštel Sućurca iz VII st.*, Sertta Hoffleriana. Vjesn. hrv. arh. društva XVIII—XXI/1937—40, str. 403. datira u drugu polovicu VII st. C. Fisković, n. dj., str. 85. svrstava sličan fragment u VIII st. Karamanovo mišljenje koje se odnosi na sarkofag Ivana Ravenjanina je ipak uglavnom prihvaćeno.

sarkofag splitskog nadbiskupa Ivana.⁵⁰ Taj sarkofag je po koncepciji svoga likovnog dekora sasvim drukčiji od pluteja iz katedrale, pa najvjerojatnije treba pretpostaviti da su ti posljednji raniji.

U prilog dataciji preuređenja Dioklecijanovog mauzoleja u vrijeme VIII ili IX st. išle bi i neke isprave, bez obzira na mogućnost da se radi o falsifikatima.⁵¹ Falsificirani su mogli biti samo predmet donacije i neke pravne formulacije ali ne i sporedni elementi u jednoj takvoj ispravi koji su vjerojatno bili i preuzimani iz ranijih autentičnih dokumenata. Osobito su važne dvije isprave: Trpimirova iz 852. godine, te Mutimirova iz 892. godine.⁵² Obje, naime, spominju splitsku katedralu sv. Marije a to bi navodilo na zaključak da je ona posvećena već u IX st. Ti izvori, dakle, u određenom smislu potvrđuju ono što su pokazali ostaci crkvenog namještaja.

Splitska katedrala je pored Bogu i Djevici Mariji bila posvećena i salonitanskim mučenicima Domniju (Dujmu) i Anastaziju, te Kuzmi i Damjanu, svetačkom paru vrlo popularnom u srednjem vijeku.⁵³ Poznata je, naime, pojava da se u ranom srednjem vijeku pojavljuje i posveta lokalnim mučenicima za koje postoji tradicija da im kosti počivaju u katedrali. Postepeno je kult Dujma jačao, tako da je gotovo u drugi plan stavio prvotnu posvetu. Taj proces morao je biti osobito jak u pučkom štovanju a sigurno je da se počeo već vrlo rano u srednjem vijeku osjećati.

2) Benediktinski samostan na Sustjepanu kod Splita

Gore spomenuti kult Marije i Stjepana, štovan zajednički na Gospi-nom otoku u Solinu, nije, kao što sam već rekao, jedinstven na području starohrvatske države.⁵⁴ Natpis pronađen u Biskupiji, danas u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, ukazuje da se u poznatoj bazilici sv. Marije štovao i kult sv. Stjepana.⁵⁵ U zadnje doba pronađen je jedan važni natpis koji je pokazao da je isti slučaj bio i u jednom drugom vrlo važnom crkvenom kompleksu. To je poznati benediktinski samostan sv. Stjepana u Splitu. Nedavno je, naime, prilikom arheoloških istraživanja, pronađen jedan vrlo važni fragment oltarne pregrade na kojem su se sačuvale slijedeće riječi:⁵⁶

50 To je sarkofag nadbiskupa Ivana koji je organizirao crkvene koncile u Splitu 925. i 928. godine pod hrvatskim kraljem Tomislavom. Sarkofag je publicirao B. Gabričević, *Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima u Dioklecijanovoj palači*, VAHD LXII:1960. str. 87—101.

51 N. Klaić, *O Trpimirovoj darovnici kao diplomatskom i historijskom dokumentu*, VAHD LXII:1960. passim. Po mišljenju autora (str. 129 i 139) Trpimirova i Mutimirova darovnica su falsificirane.

52 Čak i N. Klaić koja smatra obe isprave falsifikatima (str. 154) drži da su samo falsificirani elementi dodani izvorno ispravnoj osnovi.

53 Usp. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Sv. I, Uredio M. Kostrenčić, skupili i obradili J. Stipišić i M. Samšalović, Zagreb 1967, str. 3—8 i 22—25.

54 Postoje dva vrlo važna lokaliteta (*Biskupija kod Knina i Gospin otok u Solinu*), gdje je slavljen zajedno kult protomučenika Stjepana i Marije. I na jednom i drugom lokalitetu zakapale su se neke važne osobe iz ranosrednjevjekovnog doba.

55 V. Zivić, *Duhovni vodič kroz Muzej hrvatskih spomenika u Kninu*, Zagreb 1935, str. 85.

56 T. Marasović — D. Vrsalović *Srednjevjekovna opatija na Sustipanu u Splitu*, Arheološka istraživanja, VAHD LXIII—LXV:1962—1965, str. 175 i d.

...RE SCE DI GENETRICIS MARIAE ET...
...NI ET CVM IVDA Q DNM TRA...

Moja dopuna gornjih redaka je slijedeća:

...in hono/RE S(an)C(t)E D(e)I GENETRICIS MARIAE
ET/s(an)c(t)i Stephani
...NI ET CVM IVDA Q(ui) D(omi)N(u)M TRA/didit

Mislim da je ovakva nadopuna potpuno sigurna i da se očito radi o natpisu koji slavi gradnju crkve ili možda oltarne pregrade ili nečeg drugog sličnog u čast Bogorodice i sv. Stjepana. Da se u prvom retku treba nadopuniti natpis imenom sv. Stjepana, nema nikakve dvojbe jer se u mnogobrojnim izvorima crkva uvijek spominje kao posvećena tom svecu, dok, naprotiv, nema nikad spomena o posveti Bogorodici, kako pokazuje ovaj natpis.

No, i iz ovako fragmentarno sačuvana dva retka moguće je zaključiti približan sadržaj čitavog natpisa. Kako se sačuvalc zaklinjanje na kraju natpisa, smatram da je na početku morala stajati invokacija, zatim možda datacija, zatim po svoj prilici posveta crkve i konačno u slučaju da to netko ospori prokletstvo. Približa restitucija čitavog teksta natpisa mogla bi biti slijedeća: *In nomine Domini nostri Iesu Christi* (ili *In nomine patri et filii et spiritus sancti*) *anno ab incarnatione Domini* etc. *Ego... indignus abbas, presbyter, prior* ili netko drugi? *ecclesiam istam in hono/RE S(an)C(t)R D(e)I GENETRICIS MARIE ET/S(an)-c(t)i Stephani aedificavi* ili *construxi et terras* ili *terram de...* (valjda je slijedio popis darovanih zemalja ili drugih dobara) *donavi. Si quis vero huic nostre donacioni contradixerit habeat iram D(omi)/NI ET CVM IVDA Q(ui) D(omi)N(u)M TRA(didit) vadat in inferno.*

Jedan takav pokušaj restitucije čitavog teksta ne može biti potpuno točan i precizan, jer su razne formulacije sročene na osnovi drugih poznatih natpisa i starohrvatskih isprava na latinskom jeziku. Mogao je sadržaj možda biti i nešto duži ili je pak neka od pretpostavljenih formulacija mogla nedostajati ali je bit sigurno pogođena. Veznik ET u drugom retku natpisa nužno ukazuje na postojanje barem dvostruke forme zaklinjanja a vrlo je lako mogla postojati i treća.⁵⁷ Osim zaklinjanja sve druge forme su se već javljale u ranosrednjevjekovnoj latinskoj epigrafiji.⁵⁸

Iako je taj natpis s elementima nekog testamenta ili donacije jedinstven među latinskim natpisima iz Dalmacije, sačuvao se ipak jedan sličnog karaktera. To je poznata Bašćanska ploča, samo je taj natpis na hrvatskom jeziku i pisan glagoljicom. No, bez obzira na to Bašćanska ploča dokazuje da naš gore spomenuti natpis nije izoliran u hrvatskoj ranosrednjevjekovnoj epigrafiji. I Bašćanska ploča je također dio crkve-

⁵⁷ Usp. I. Ostojić, *Religiozni elementi u diplomatskim izvorima stare Hrvatske*, Crkva u svijetu 3 i 4/1967, str. 65-69.

⁵⁸ Vidi I. Ostojić, n. mj.

nog namještaja — točnije plutej oltarne pregrade — pa i to dokazuje da su se takvi dokumenti davali javno u crkvi izložiti.⁵⁹ Oba natpisa datiraju se približno u isto doba u kasno XI ili rano XII st.

Natpis pronađen na Sustjepanu dokazuje da je izvorna posveta crkve i benediktinskog samostana bila Mariji i Stjepanu, što do sada nije bilo poznato, jer se u svim ispravama uvijek spominje samo sv. Stjepan. Za snažan kult Marije u toj crkvi, čak i u znatno kasnije doba, govori nedavno pronađena kasnogotička statua Djevice Marije, također pronađena prilikom nedavnih iskapanja na tom mjestu.⁶⁰ To, uostalom, nije ništa neobično, jer prema podacima I. Ostojića najveći broj benediktinskih crkava i samostana u Hrvatskoj bio je posvećen upravo sv. Mariji i Stjepanu.⁶¹

3) Crkva sv. Marije u Poljudu kod Splita

I većina drugih benediktinskih crkava u Splitu bila je posvećena Mariji. Posjedi benediktinaca sa Sustjepana bile su crkve na *Poljudu i Pojišanu*, obje posvećene Mariji.

Crkvu *Sancta Maria de Paludo*, kako se naziva u izvorima, podigao je splitski biskup Pavao između 1020. i 1030. godine, a kasnijim je oporukama prešla u ruke sustjepanskih benediktinaca.⁶² U XV st. crkva je pak prešla u vlasništvo splitskih franjevaca.⁶³ Od stare crkve iz XI st. sačuvao se samo jedan natpis koji govori o posveti nekog oratorija sv. Mihovilu arhanđelu. Postoji, međutim, još jedan natpis ali on vrlo vjerojatno ne pripada najranijoj crkvi. Taj natpis donosi spomen o ranijoj posveti crkve sv. Mariji. Natpis glasi: CON(secratio) S(ancte) HVI(us) ECCL(esiae) S(anct)E M(arie) D(e) P(alude) XVIII APR(ilis).

4) Crkva sv. Marije na Pojišanu u Splitu

U gore spomenutoj donaciji zemalja poljudskom samostanu navodi se i jedna zemlja »*de Panisano*«, što se bez sumnje odnosi na današnji Pojišan.⁶⁴ Zajedno sa zemljom vjerojatno je poljudskom samostanu bila darovana i crkva koja je već u to doba najvjerojatnije već postojala, za koju, doduše, znamo samo iz kasnijih dokumenata.⁶⁵ Jedan natpis iz

59 B. Fučić, *Tragom starih spomenika, Bašćanska ploča*, Bull. Instituta za likovne umjetnosti Jazu u Zagrebu V, 1.1957. str. 6. je preciznim mjerenjima i dodatnim istraživanjima uspio dokazati da je poznata Bašćanska ploča, koja je također neka vrst isprave u korist samostana sv. Lucije na Krku, bila u svojoj izvornoj funkciji plutej oltarne pregrade.

60 T. Marasović — D. Vrsalović, n. dj., str. 200, Tab. LXXVI.

61 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, I, split 1963, str. 67. navodi da je većina od njih nosila u svom nazivu Mariju Majku Božju.

62 U testamentu nadbiskupa Pavla navodi se da je on izgradio crkvu S. Maria de Paludo (*Diplomatički zbornik* str. 58), a ostavlja je svom ocu Prestanciju, koji je bio prior grada Splita. Prestancije pak ostavlja istu crkvu svom sinu Zirnu koji je bio također prior grada Splita (*Diplomatički zbornik* str. 59). Zirno po svojoj posljednjoj volji ostavlja crkvu sa svim dobrima sinu Dabru, opatu samostana Sv. Stjepana na Sustjepanu, gdje on želi da bude pokopan (*Diplomatički zbornik* str. 93). Dabro konačno ostavlja crkvu svom samostanu (*Diplomatički zbornik* str. 165).

63 I. Ostojić, *Benediktinci*, I, str. 342.

64 *Diplomatički zbornik* str. 58.

65 I. Ostojić, *Benediktinci* I, str. 342 i d.

starohrvatskog perioda svjedoči ipak da je crkva sasvim sigurno postojala već u XI ili XII st. Natpis glasi: ASPICITE DEPICTV CONSCRIPTA LEGALIA D(e)O DICATA.⁶⁶ Kako je crkva do današnjih dana sačuvala svoju izvornu posvetu Mariji (i danas je na tom mjestu crkva Gospe), treba pretpostaviti da je crkva bila oslikana prizorima iz Kristova života u kojima se pojavljuje Bogorodica.

5) Crkva sv. Marije de Taurello u Splitu (sl. 13)

U Splitu je postojala još jedna benediktinska crkva posvećena Mariji. Ta crkva se prema izvorima iz XIII st. naziva *Sancta Maria de Taurello*, a pripadala je vjerojatno ženskom benediktinskom samostanu.⁶⁷ Od te crkve sačuvala su se samo dva natpisa, od kojih je osobito zanimljiv onaj na fragmentu tegurija oltarne pregrade.⁶⁸ Moja nadopuna nedostajućih dijelova natpisa izgleda ovako: *Ecclesiam in honore S(an)c(t)e D(e)i Genetricis (ili eventualno Virginis) Marie et S(an)C(t)I BENEDICTI ET S(an)C(t)E SCOLASTICE VIR(ginis) QVAM EGO ANDREAS INDIG(nus) sacerdos ili možda presbyter construxi ili aedificavi.*

Za dopunu tog natpisa poslužio sam se pasusom iz darovnice splitskog nadbiskupa Lovre, jer vjerujem da je *sacerdos Andreas* iz tog dokumenta ista osoba kao i ovaj u natpisu.⁶⁹ Pored toga što se natpis i darovnica podudaraju u istom imenu, postoje još dvije koincidencije. Prva je što i darovnica i natpis potječu iz približno istog doba (druga polovica XI st.), a druga je što se u oba spominje gradnja benediktinskog samostana posvećenog Bogorodici. Prema tome postoje dobri razlozi da se i u natpisu i u darovnici radi o istoj osobi i o istoj crkvi. Posveta pak Benediktu i Skolastici je dokaz da su crkvu gradili Benediktinci.⁷⁰

66 Lj. Karaman, *Portal majstora Radovana u Trogiru*, Rad umjetničkog razreda JAZU. Knjiga 262, rad 3, Zagreb 1938, str. 70, bilj. 1.

67 U testamentu Splićanke Rade iz 1226. kao i drugih dvaju sačuvanih testamenta iz istog doba spominje se ženski benediktinski samostan Sv. Marije u Splitu. Usp. T. Smitičlas, *Codex diplomaticus* III, str. 260 i 307 i d. M. Barada, *Trogirski spomenici* I, Vol I, str. 309.

68. Za vrijeme radova na popravkama pravoslavne crkve u Splitu, koja je kasnije bila izgrađena na istom mjestu, pronađen je taj natpis. Natpis je prvi put publicirao Lj. Karaman, *Dva otkrivena natpisa iz doba hrvatskih narodnih vladara*, *Obzor* 11. X 1935. 1.

69. I. Ostojić, *Benediktinci I.* str. 338 kompletirao je samo vrlo mali dio natpisa koji nedostaje (. . . . *Sanctae Marie*). S obzirom na činjenicu da je natpis dio ranosrednjekovnog zabata ikonostasa, koji treba datirati u doba koje su približno podudara s vremenom biskupa Laurencija u Splitu smatram da se treba nadopuniti prema tom dokumentu. U oba (natpisu i dokumentu) nalazimo takve koincidencije koje ne mogu biti slučajne. U oba se, naime, pojavljuje crkva sv. Marije i sacerdos Andreas kao graditelj crkve. Na taj smatram da se može koristiti Laurencijeva povelja za restituciju većeg dijela teksta natpisa.

70 Lj. Karaman, *Dva natpisa*, n. mj. uočio je nesklad između natpisa koji spominje benediktinsku crkvu unutar gradskih zidina Splita i već poznate činjenice da neposredno uz gradske zidine postoji u to doba benediktinski samostan (kasnija sv. Eufemija), koji je također bio posvećen sv. Mariji. Karaman je smatrao da bi teško mogla postojati dva ženska benediktinska samostana u istom gradu u isto doba. M. Barada, *Vrijeme smrti i obiteljski odnošaji bana Mladena II*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 169, bilj. 12. smatra da je samostan sv. Marije de Taurello bio pogrešno smatran benediktinskim ženskim samostanom, nego da je on samostan dominikanki. Spomenuti nalaz pronađen nakon Baradine rasprave, po mom mišljenju, obara njegovu tezu, jer imena Benedikta i Skolastike, osnivača benediktinskog reda, mogu biti povezana samo uz benediktinski red. Prema tome još uvijek ostaje otvoreno pitanje da li je moguće da u malom srednjekovnom Splitu egzistiraju dva ženska benediktinska samostana.

7) Crkva sv. Martina poviše Porta Aurea u Splitu

U Splitu postoje iz vremena prije XII st. i dvije vrlo male ali važne crkvice koje su također bile posvećene Mariji. To su dvije crkvice izgrađene u hodniku iznad zapadnih i sjevernih vratiju Dioklecijanove palače. Crkvice su po svoj prilici imale namjenu posvete i zaštite tadašnjih gradskih vratiju Splita.

U crkvisi iznad sjevernih vratiju, tzv. *Porta Aurea*, sačuvala se još in situ oltarna pregrada s ikonostasom. Na gornjoj gredi urezan je natpis koji se čita: HOC IN TEMPLO PATROCINIA IN HONORE BEATI MARTINI AC GENITRICIS D(e)I MARIE S(an)C(t)I Q(ue) G(regorii) A(a)P(ae). Kraj tog natpisa zadavao je stanovite teškoće za čitanje ali je Bulićevo čitanje ipak vrlo uvjerljivo.⁷¹ U dataciji crkve, međutim, Bulić je pogriješio smatrajući je najstarijom u gradu (VIII—IX st.), suprotstavljajući se Jelićevom mišljenju da je treba datirati u X ili XI st.⁷² Prostor iznad *Porta Aurea* mogao je biti stvarno znatno ranije posvećen ali oltarna pregrada sa spomenutim natpisom, koji ukazuje na originalnu posvetu, ne dolazi u obzir datacija prije X ili XI st. Tu dataciju prihvatili su već Karaman, a kasnije i Rapanić.⁷³

7) Crkvice Gospe od zvonika iznad Porta Ferrea u Splitu

Na koncu od crkvice nastalih u doba prije XII st. u kojima se štovao kult Marije preostala je samo kapelica iznad zapadnih vratiju (*Porta Ferrea*) srednjovjekovnog Splita. Crkvice je potpuno istog karaktera kao i ona iznad *Porta Aurea* jer je nastala u identičnom hodniku-šetnici na zidinama Dioklecijanove palače. Od njenoga unutrašnjeg dekora nije se, na žalost, ništa sačuvalo. Najinteresantniji detalj crkvice je njen ranoromanički zvonik, koji se obično smatra najranijim tornjem iz tog perioda u Dalmaciji.⁷⁴ Prvotno je crkvice bila posvećena sv. Teodoru ali je taj kult, po mišljenju Karamana, uskoro bio zamijenjen kultom Bogorodice.⁷⁵ Potvrdu kulta Bogorodice imamo već iz XV st. kad se u ispravama nalazi spomen bratovštine Gospe od zvonika. Prema usporedbi s već spomenutim crkvama iz Splita u ranom srednjem vijeku, smatram da u toj crkvi kult Bogorodice postoji već od vremena samog posvećenja crkve i da nije dolazilo ni do kakvih supstitucija kultova, kako je to mislio Karaman, nego je kapelica imala dvije ili možda čak tri posvete (sv. Teodoru i Mariji). Kult Teodora u kasnijim stoljećima je blijedio i konačno potpuno nestao. Vrlo sličan slučaj imamo u crkvisi istog tipa i iste funkcije sv. Martinu iznad *Porta Aurea* gdje je postepeno nestajao kult Marije i pape Grgura. Da je u toj crkvisi već vrlo rano postojao kult Bogorodice vjerojatno svjedoči i slika Marije koja potječe iz te ka-

71 F. Bulić, S. Gregorio Magno Papa nelle sue relazioni colla Dalmazia, Bull. dalm. XXVII/1904, suppl. 1, str. 15 i d.

72 L. Jelić, *Ephemeris Spalatensis*, Zadar 1894, str. 23.

73 Lj. Karaman, *Ziva starina*, Zagreb 1943, str. 67; Z. Rapanić, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Splita*, VAHD LXIII—LXV/1962—65. sl. 71. str. 286.

74 Lj. Karaman, *Ziva starina*, str. 101 i d.

75 Lj. Karaman, n. mj.

pelice a koja se prema Fiskoviću i Gamulinu datira u XIII st.⁷⁶ Ukoliko je slika doista visila u toj crkvi već od vremena kad je naslikana a to je doba tek nešto više od jednog stoljeća poslije nego što je nastao spomenuti zvonik te crkvice, tada, smatram, nema nikakve dvojbe da je u njoj već od vremena adaptacije prostora iznad zapadnih vratiju Palače postojao i kult Marije koji kasnije postaje sve dominantnijim.

* * *

Gore iznesena arheološka evidencija o kultu Marije na području Solina i Splita od IV—XII st. omogućuje neke općenite zaključke.

U početku kršćanskog doba u Saloni nema gotovo nikakvih tragova kulta Marije (III ili IV st.). Tek u doba kad je kršćanstvo potpuno nadvladalo (druga polovina IV st.) pojavljuju se neki tragovi štovanja Marije ali bi se reklo da su ti tragovi prije privatnog karaktera. Na to upućuje natpis Flavija Terencija i Flavije Talasije te tri natpisa u kojima se spominje ime Maria. Za sada ta tri ili četiri natpisa treba smatrati prvim znakom Marijina štovanja u antičkoj provinciji Dalmaciji. Nije, naravno, isključeno da je spomenika koji bi mogli svjedočiti o tom kultu bilo i ranije ali se do sada nisu pojavili.

Čini se da je tek nakon Efeškog koncila iz 431. godine Marijin kult dobivao veće dimenzije u Dalmaciji. To je doba kad je, po mom mišljenju, i salonitanska katedrala posvećena Mariji, čiji je kult pridružen onom Isusa Krista. U to doba Marija se štovala javno u Dalmaciji sigurno vrlo mnogo tako da je čak i papa Ivan IV vjerojatno svoju ljubav prema Mariji upio već u ranijem periodu svog života u Dalmaciji. O tome nam svjedoči mozaik u lateranskom oratoriju u Rimu, kao i ostaci freske u salonitanskom amfiteatru. O dimenzijama koje je taj kult u Dalmaciji zauzeo u to doba, na žalost, nemamo nikakvih podataka.

I u ranosrednjovjekovnom Splitu i u starohrvatskom Solinu, koji su oba na neki način nastavili tradiciju antičke Salone, važnu je ulogu odigrala tradicija Marijina štovanja u glavnim crkvama, kao i posveta mnogih drugih crkava. Kao što je već poznato, a ja na više mjesta istakao, katedrale i u Splitu i u Solinu bile su posvećene Mariji. Sve je to dokaz ne samo poštivanja starih tradicija kojima su se te crkve ponosile, nego i sve većeg dobivanja važnosti kulta Marije u vjerskom životu puka tih naselja.

U srednjoj Dalmaciji vrlo je česta pojava zajedničke posvete raznih crkava Mariji i sv. Stjepanu. To je, međutim, uvijek slučaj kad se radi o dvojnosti crkvene prakse tih svetišta. U njima se, naime, redovno odvijao i kongregacijski i sepulkralni ritual. Takvih veza između kongregacijske i grobišne bazilike ima više a najvažniji su primjeri Solin (Gospin otok), Biskupija i Sustjepan. Vrlo je vjerojatno da je takvih mjesta bilo i više.

⁷⁶ Usp. G. Gamulin, *Bogorodica s djetetom pizanske škole u katedrali u Hvaru*, Peristil III 1960, str. 148; C. Fisković, *Neobjavljena romanička madona u Splitu*, Prilozi povijesti umjet. u Dalmaciji XII/1960, str. 89.

Broj Marijinih crkava u Splitu počinje čini se rasti u XI st. Njihova zajednička karakteristika je posveta Kristu i Mariji ili Mariji i nekom drugom svecu. U toku stoljeća obično jača kult jednoga na račun drugoga tako da se ponekad čak i zaboravljaju neke posvete. Takav slučaj je na primjer na Sustjepanu, gdje je kult Marije potpuno zaboravljen, pa se ta crkva gotovo redovno spominje kao crkva i samostan sv. Stjepana. Isti slučaj je i s drugim crkvama u Splitu. Taj je fenomen, rekao bih, više popularnog nego službenog karaktera.

Iz čitavog ovog dosta širokog vremenskog raspona od IV—XII st. nemamo gotovo ni jedan prikaz Marije na figuralnim spomenicima. Ti spomenici iz starokršćanskog vremena nisu se sačuvali, premda se ne može pretpostaviti da su bili brojni jer figuralnih spomenika iz tog doba ima relativno malo uopće. U ranom srednjem vijeku ljudska figura je u umjetnosti uopće bila vrlo zanemarena pa se tako nije prikazivao ni lik Marije. Postoji tek nekoliko prikaza Marije i Krista iz kasnijeg doba XI ili XII st. na nekim liturgijskim objektima koji se čuvaju u Riznici splitske katedrale. Ti su prikazi uglavnom bizantskog karaktera. Ovdje ti prikazi nisu mogli biti iznijeti jer bi to ovu raspravu preširoko odviklo.